

1 Kennismaking met het tuinstadmodel

Ebenezer Howard (1850-1928)

Ontdekking van een tegenstelling

ROTTERDAM, 1990

In het voorjaar van 1990 stond in het vaktijdschrift *De Architect* een bespreking van het ontwerp voor de tuinstad Prinsenland in Rotterdam.¹ De auteurs gaven in dit artikel hoog op van het inspirerende architectonische ontwerp, maar bekritiseerden het opvoeren van de dichtheid om de grondexploitatie rond te krijgen. Daarmee werd aan het tuinstadkarakter afbreuk gedaan, oordeelde men. De aandacht voor de architectonische kwaliteit kon dat niet goedmaken, zo sprak uit het artikel.

Dit artikel kon bij kritische lezers de vraag doen rijzen of er een eenduidige definitie van een tuinstad zou bestaan. Zouden woningdichtheid en architectuurkwaliteit werkelijk de enige criteria zijn voor een tuinstad? Was er een minimumnorm voor de woningdichtheid om nog van 'tuinstad' te mogen spreken? Kon een hoge woningdichtheid worden gecompenseerd door (nog) meer aandacht aan de architectuurkwaliteit te schenken? En aan welke eisen zou die architectuur dan moeten voldoen? Zou er een standaard neergelegd zijn voor een tuinstadkwaliteit, een handboek met ontwerpprincipes voor een tuinstadmilieu? Welke rol voor 'groen' zou daarin zijn vastgelegd?

Prinsenland moest een groot park krijgen – dat was mede de legitimatie voor een hoge dichtheid in de woonbuurten. Maar was 'groot park' voor een tuinstad specifiek genoeg? Of stelde de tuinstadgedachte van oorsprong misschien allerlei eisen aan groen, die in Prinsenland even vergeten waren?

WENEN, 1920

Wie in Wenen een boekwinkel met een rijke sortering op architectuurgebied binnengaat en willekeurig welk handboek over de Weense volkshuisvestingsgeschiedenis raadpleegt, zal daarin een hoofdstuk aantreffen over de 'Wiener Gartenstadtbewegung'.² Daar valt dan te lezen dat in de periode 1918-1925 complete tuinstadprojecten tot stand zijn gebracht door eigen initiatief en zelfwerkzaamheid van bewonersgroepen, die voortkwamen uit de volkstuindersverenigingen. Groepen die hecht georganiseerde coöperaties vormden, zelf de bouw regelden, en later ook het beheer. Groen rondom de woning werd zo veel mogelijk productief gemaakt: het werd ingericht als moestuin of boomgaard, er werden stallen ingericht voor het houden van vee. De economie was semi-agrarisch. In economisch moeilijke tijden kon men leven van de opbrengst van de moestuinen en het vee.

De coöperaties bleken een vast patroon van ontwerpmethoden te hanteren om hun organisatievorm ruimtelijk gestalte te geven. Op een centraal plein stond het coöperatiegebouw, zichtbaar en bereikbaar, waar werd beslist over gezamenlijke belangen. De verkaveling van het woongebied laat een structuur van besloten straten en hofjes zien. De ruimtelijke vorm lijkt een uitdrukking te zijn van het zelfbestuur en de beslotenheid van de lokale samenleving.

Geboorte van een onderzoeksproject

De tegenstelling tussen beide artikelen is voor liefhebbers van stedenbouw en sociale geografie uitermate boeiend. Aan de Weense Siedlungen lag een vastomlijnd sociaal-ruimtelijk model ten grondslag, dat wil zeggen een model dat zowel de sociaal-maatschappelijke orde omschrijft als de ruimtelijke vorm waarin deze orde gestalte krijgt.³

In het Rotterdamse project Prinsenland daarentegen is er geen uitgesproken beeld gevormd van een sociale orde op wijkniveau. Bewoners zijn niet betrokken bij de planvorming, de ontwikkelaars behandelen de dagelijkse leefomgeving als een consumptiegoed. De gekozen ontwerpmiddelen willen gestalte geven aan een aantrekkelijk woonmilieu, niet aan een nastrevenswaardige sociaal-maatschappelijke orde.

'Tuinstad' staat in Prinsenland niet voor een welomschreven sociaal-ruimtelijk model, het is een woonmilieutypering, een etiket om de consument te sturen in zijn keuze voor een woning in een hem aansprekend woonmilieu. Op zichzelf is daar niets mis mee, maar misschien zou er een aanzienlijke kwaliteitsimpuls voor het wijkontwerp ontstaan wanneer er aansluiting zou worden gezocht met het oorspronkelijke, meeromvattende model; in dat geval is er sprake van kansen, die onbenut blijven door het feit dat planners geen inzicht hebben in het oorspronkelijke tuinstadmodel en daardoor ook geen gedachten kunnen vormen over het toepasbaar maken van dit model voor de huidige bouwopgave.

Het is, mede gezien de omvangrijke bouwopgave in de komende decennia, aantrekkelijk om een studie te doen naar de eventuele verloren geraakte en verborgen blijvende kwaliteiten van het wijkontwerp. Een studie met als doel 'inzicht verwerven in het sociaal-ruimtelijke model dat ten grondslag heeft gelegen aan het fenomeen 'tuinstad' zoals dat sinds eind negentiende eeuw in de Europese stedenbouw toepassing heeft gevonden, alsmede inzicht verwerven in de mate waarin de in Nederland gebouwde tuinsteden voldoen aan dit model'.

De eerste opgave die zich bij een dergelijke studie aandient is de reconstructie van het tuinstadmodel, dat wil zeggen een omschrijving van de kenmerken waaraan een tuinstad in zijn volkomen vorm zou

behoren te voldoen, met zijn sociale ordening, met zijn gedachte om die ordening op lokaal niveau aan te pakken, en met zijn gedachte om die sociale ordening gestalte te geven in de ruimtelijke ordening.

Vervolgens zou systematisch moeten worden bekeken, in hoeverre Nederlandse tuinstadprojecten aan dit model voldoen. En dan zou zich de intrigerende vraag aandienen of het tuinstadconcept, al was het maar krakkemikkig uitgewerkt, ook in de ogen van de huidige bewoners nog herkenbaar zou zijn en een meerwaarde zou bezitten boven projecten die niet vanuit de tuinstadgedachte of een ander sociaal-ruimtelijk model ontworpen waren. Als dat namelijk het geval zou blijken, kan dit waardevolle aanwijzingen opleveren voor de aanpak van het ontwerp van nieuwe wijken en wellicht ook van de herstructurering van bestaande wijken. Vragen die dan opdoemen, zijn:

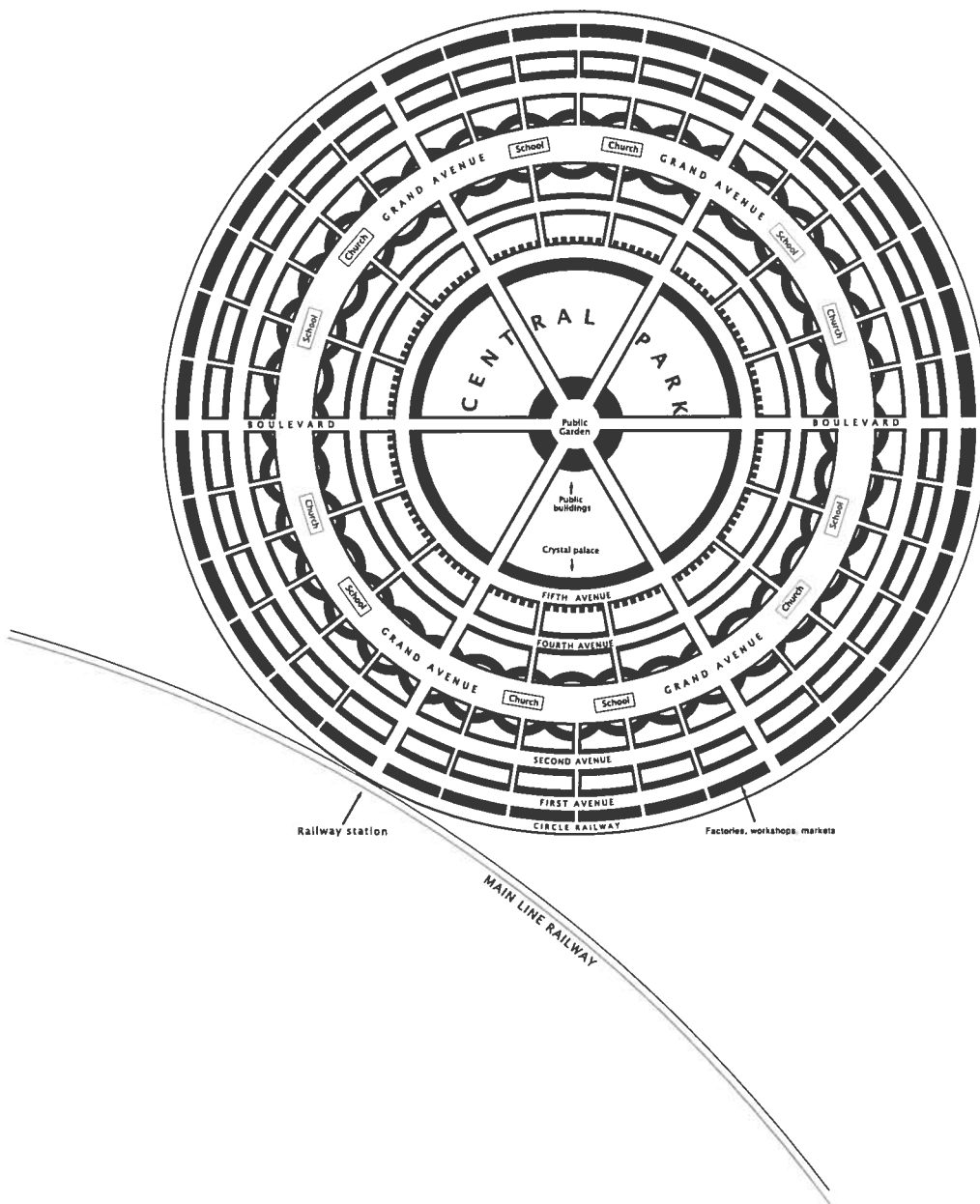
- Welke elementen uit het oorspronkelijke tuinstadmodel mogen in de huidige maatschappelijke context nog bruikbaar geacht worden?
- Sluit het model aan op actuele trends en behoeften?
- Waar en hoe is het nieuwe tuinstadmodel toepasbaar?

Een eerste verkenning van het tuinstadconcept

De tuinstadbeweging is een pan-Europese beweging, die begon in Engeland aan het einde van de negentiende eeuw. Ellendige woontoestanden en hoge kindersterfte van grote groepen mensen die samengepakt waren in geïndustrialiseerde metropolen, vormden de aanleiding tot het ontstaan van de beweging.

De tuinstadgedachte is onlosmakelijk verbonden met de figuur van Ebenezer Howard (1850-1928). Hij was degene die de gestelde problemen in de volkshuisvesting en de stedenbouw tegemoet trad met een doordacht sociaal-ruimtelijk model, beschreven in *To-morrow, a Peaceful Path to Real Reform* (1898), dat in 1902 herdrukt en wereldwijd bekend geworden is onder de titel *Garden Cities of To-morrow*.⁴

Howard wilde industrie en bevolking uit de stad halen en verspreid op het platteland herhuisvesten in nieuw te bouwen, zelfvoorzienende, zelfbesturende en gecontroleerd groeiende 'tuinsteden' van ongeveer 30.000 inwoners. Tuinstadprojecten vatte hij op als

Howard geeft in *Garden Cities of To-morrow* een gedetailleerde grafische weergave van een uitsnede ('ward') van het bebouwde gebied van de tuinstad, inclusief het centrumgebied. Een 'ward' (= part) beslaat éénzesde van het totale bebouwde oppervlak. De andere vijf 'wards' hebben een

identieke opzet, waardoor op eenvoudige wijze een grafische weergave van de totale tuinstad kan worden geconstrueerd. Howard vermeldt bij de afbeelding dat deze uitdrukkelijk niet als ontwerp dient te worden gezien. Het is, zoals Howard zelf zegt: 'a diagram only'.

Tuinstadmodel Ebenezer Howard – De tuinstad zelf
Schaal 1:20.000

een huwelijksarrangement tussen stad en platteland, waarin het beste van beide tot uitdrukking zou komen. Gezond wonen was de belangrijkste doelstelling:

“The object of the Garden City is, in short, to raise the standard of health and comfort of all true workers of whatever grade – the means by which these objects are to be achieved being a healthy, natural and economic combination of town and country life, and this on land owned by the municipality.”⁵

Howards voorstel is voor die tijd revolutionair, en in sociaal opzicht zelfs als utopie te bestempelen. De revolutie ligt verstopt in de woorden ‘Land owned by the municipality’. Gemeenschappelijk grondbezit vereiste een totale reorganisatie van het toenmalige kapitaalbeheer; Howard wilde daarmee komen tot een sociale ordening die uitgaat van zelfbestuur, medezeggenschap en een coöperatieve organisatie van de bewoners. Bewoners bepalen samen hoe de grond bestemd en beheerd wordt; zij bepalen ook de besteding van winst op de grondexploitatie.⁶

De bevolking moest zo veel mogelijk een afspiegeling van de totale maatschappij zijn. Howards tuinstad was geen arbeiderskolonie, zoals in de Weense tuinstadprojecten. Bij Howard moesten alle rangen en standen vertegenwoordigd zijn (“all true workers of whatever grade”). Howard geeft in *Garden Cities of To-morrow* een wervende beschrijving van de wijze waarop zijn model ruimtelijk gestalte moet krijgen. Enkele fragmenten:⁷

“Six magnificent boulevards traverse the city from centre to circumference (...);”

“In the centre is a circular space (...) laid out as a beautiful and well-watered garden; and, surrounding this garden, each standing on its own ample grounds, are the larger public buildings – town hall, principle concert and lecture hall, theatre, library, museum, picture-gallery and hospital”;

“(...) A public park (...) which includes ample recreation grounds within very easy access of all the people”;

“Running all around the Central Park (...) is a wide glass arcade called the ‘Chrystal palace’ (...) In wet weather one of the favourite resorts of the people (...) Here manufactured goods are exposed for sale, and here most of that class of shopping which requires the joy of deliberation and selection is done (...) A considerable part of it is used as a Winter

Garden – the whole forming a permanent exhibition of a most attractive character”;

“Grand Avenue is fully entitled to the name it bears, for it is 420 foot wide, forming a belt of green (...) that really constitutes an additional park (...) which is within 240 yards of the furthest removed inhabitant”;

“The houses fronting on Grand Avenue (...) are arranged in crescents – thus also to the eye yet further enlarging the already splendid width of Grand Avenue”;

“... excellently built houses, each standing in its own ample grounds (...)”;

“Noticing the very varied architecture and design which the houses and groups of houses display (...)”.

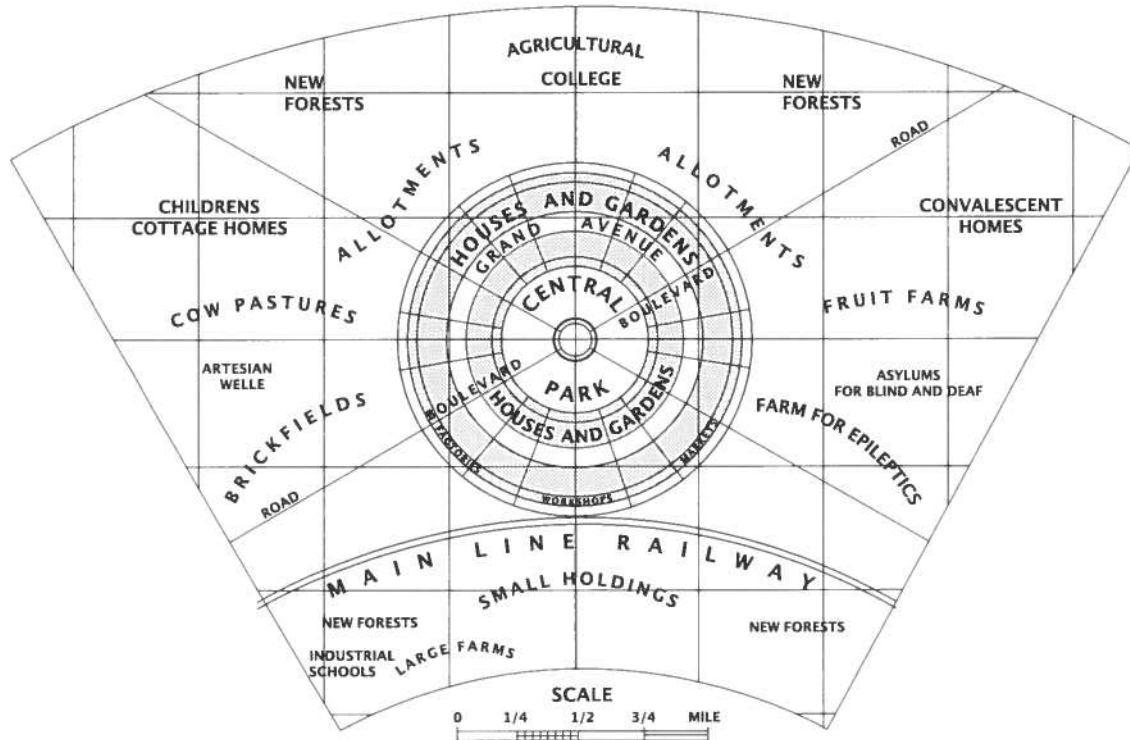
De beschrijving schetst een beeld van uitgestrekte, groentendeels groene, publiek toegankelijke en aantrekkelijk vormgegeven ruimte. Het gaat in het model niet alleen om een mooie vormgeving en een aangenaam woonmilieu, maar ook om sociale aspecten zoals ontmoeting, flaneren op markten en winkelpromenades, bezoek aan culturele evenementen en recreatie in het groen. Door de publieke voorzieningen centraal te situeren, optimaal bereikbaar te maken en aantrekkelijk vorm te geven, beoogt Howard het gebruik van die publieke voorzieningen zo veel mogelijk te stimuleren.

Het model bevat, met andere woorden, zowel een ruimtelijke als een sociale kant. Howard ziet een wisselwerking ontstaan tussen die twee kanten: de vormgeving versterkt het gebruik, en een intensief gebruik maakt het op zijn beurt mogelijk om veel te investeren in de vormgeving. Sociale en ruimtelijke aspecten vormen bij Howard een hecht geïntegreerd model; een sociaal-ruimtelijk model in ware zin.

De tuinstad had zowel een industriële als een agrarische bestaansgrond. Daartoe werd de stad rondom door een groene gordel omgeven. Daarin liggen onder meer stadsboerderijen, die de bevolking voorzien van verse groente en melk. Groenafval uit de stad wordt teruggebracht in de groene gordel om te worden gecomposteerd; er wordt een gesloten ecologische kringloop totstandgebracht.

Howard hanteert een vaste oppervlakteverhouding tussen stad en buitengebied: 1:5. Het buitengebied herbergt allereerst agrarische functies (‘allotments’, ‘cow pastures’, ‘small holdings’, ‘fruit farms’, ‘large farms’) maar daarnaast zijn er ook educatieve en

Tuinstadmodel Ebenezer Howard
 Stad en ommeland
 Schaal 1:50.000

medische voorzieningen in opgenomen, alsmede opvanghuizen voor bijzondere doelgroepen. Verder herbergt het buitengebied nog: 'new forests', voor recreatiedoeleinden, en 'brickfields', van waaruit de tuinstad van bouwmaterialen wordt voorzien. Er wonen in het buitengebied 2000 mensen, waardoor de totale bevolking van de tuinstad op 32.000 komt.

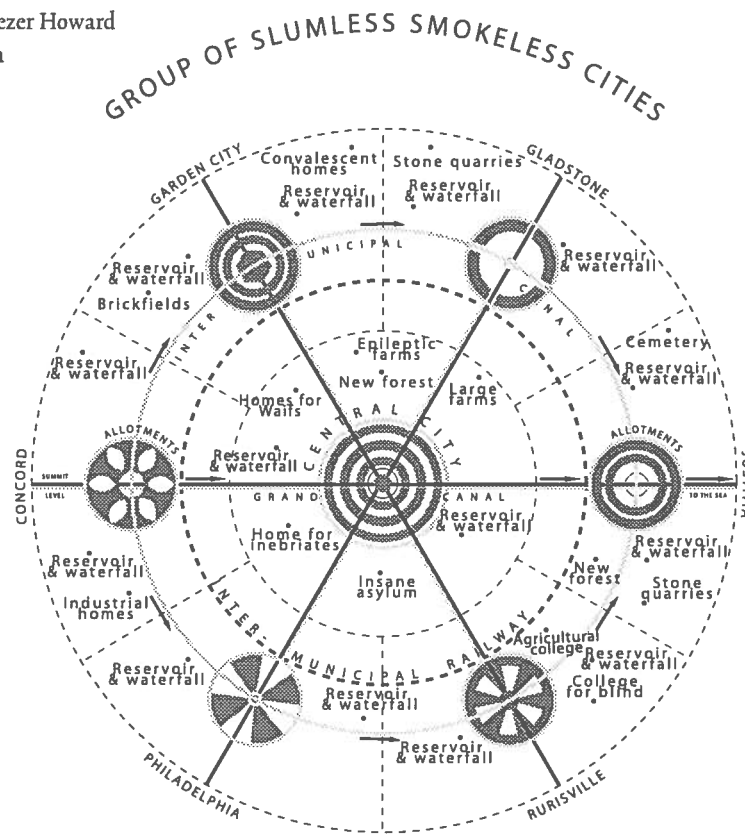
Howards model kan alleen al om praktische redenen ook uitsluitend op de beperkte schaal van de lokale samenleving zijn beslag krijgen. Kort getypeerd: groot genoeg om zelfstandig te kunnen draaien en klein genoeg om overzichtelijk te blijven. Howard hanteert 32.000 inwoners strikt als bovengrens.

Howard hield in zijn concept rekening met het moment waarop de tuinstad een schaalvergroting zou moeten ondergaan. Hij zag daarvoor als oplossing dat zich, als in een proces van biologische celdeling, een tweede tuinstad zou afsplitsen van de eerste, die even-

eens tot maximaal 32.000 inwoners mocht groeien, vervolgens een derde, etcetera, tot een netwerk van op zich zelfstandige steden zou zijn ontstaan. De steden konden met elkaar desondanks als één stad functioneren, doordat zij met een snelle raillijn met elkaar verbonden waren (de reistijd van stad naar stad bedroeg slechts zes minuten). Revolutionair voor die tijd was Howards voorstel om spoorlijnen ondergronds aan te leggen: de raillijnen tussen de tuinsteden en de centrale stad worden overkluisd door de autowegen.

In de groene ruimte tussen de verstedelijkte kernen was plaats voor allerlei voorzieningen, die de doelstellingen van het tuinstadmodel ondersteunen. Naarmate de schaal van het stelsel groter werd, konden deze voorzieningen aan betekenis en bereik winnen. Zo kon bijvoorbeeld de gehele energievoorziening met waterkracht geregeld worden. Howard voorzag de aanleg van een stelsel van stuwwerken, watervallen en kanalen. Er

Tuinstadmodel Ebenezer Howard
 Stelsel van tuinsteden
 Schaal 1:200.000

recreatiedoeleinden, en 'brickfields', van waaruit de tuinstad van bouwmaterialen wordt voorzien. Er wonen in het buitengebied 2000 mensen, waardoor de totale bevolking van de tuinstad op 32.000 komt.

Howards model kan alleen al om praktische redenen ook uitsluitend op de beperkte schaal van de lokale samenleving zijn beslag krijgen. Kort getypeerd: groot genoeg om zelfstandig te kunnen draaien en klein genoeg om overzichtelijk te blijven. Howard hanteert 32.000 inwoners strikt als bovengrens.

Howard hield in zijn concept rekening met het moment waarop de tuinstad een schaalvergroting zou moeten ondergaan. Hij zag daarvoor als oplossing dat zich, als in een proces van biologische celdeling, een tweede tuinstad zou afsplitsen van de eerste, die eveneens tot maximaal 32.000 inwoners mocht groeien, vervolgens een derde, etcetera, tot een netwerk van op zich zelfstandige steden zou zijn ontstaan. De steden konden met elkaar desondanks als één stad functioneren, doordat zij met een snelle raillijn met elkaar ver-

bonden waren (de reistijd van stad naar stad bedroeg slechts zes minuten). Revolutionair voor die tijd was Howards voorstel om spoorlijnen ondergronds aan te leggen: de raillijnen tussen de tuinsteden en de centrale stad worden overkluisd door de autowegen.

In de groene ruimte tussen de verstedelijkte kernen was plaats voor allerlei voorzieningen, die de doelstellingen van het tuinstadmodel ondersteunen. Naarmate de schaal van het stelsel groter werd, konden deze voorzieningen aan betekenis en bereik winnen. Zo kon bijvoorbeeld de gehele energievoorziening met waterkracht geregeld worden. Howard voorzag de aanleg van een stelsel van stuwmere, watervallen en kanalen. Er verschijnt op dit schaalniveau een 'intermunicipal canal', een 'grand canal', en op verspreide plaatsen zijn 'reservoirs and waterfalls' op de kaart aangegeven. Dit waterstelsel zou tevens bijdragen aan de recreatieve waarde van de groene gordel voor de stadsbewoners.

Conclusie

Aan het fenomeen ‘tuinstad’ blijkt een welomschreven en hecht geïntegreerd sociaal-ruimtelijk model ten grondslag te liggen; Ebenezer Howard is daarvan de ‘uitvinder’. Het is bij uitstek een utopisch model, een model dat een norm wil stellen voor een wenselijke (maar onwaarschijnlijke) ontwikkeling, dus niet een model dat een beschrijving geeft van een feitelijke situatie of van een waarschijnlijke ontwikkeling. Het model is alomvattend, het beschrijft zowel de gewenste sociale orde als de gewenste ruimtelijke orde. In sociaal opzicht stelt het doelen voor de bestuursvorm, de bestaanswijze en de samenlevingswijze. Het model pleit voor een zelfstandige, coöperatieve, informele en overzichtelijke samenleving op lokale schaal. In ruimtelijk opzicht stelt het model doelen voor het ruimtegebruik, de groenvoorziening en de vormgeving. Die doelen zijn voor een deel de uitdrukking van de sociale orde, voor een ander deel vormen zij de voorwaarden die het bereiken van de gewenste sociale orde mogelijk moeten helpen maken. Sociale en ruimtelijke dimensies zijn geïntegreerd: de ruimtelijke orde geeft gestalte aan de sociale orde, en omgekeerd stelt de ruimtelijke orde gunstige voorwaarden voor het ontstaan van de gewenste sociale orde.

Leeswijzer

In de twee volgende hoofdstukken, hoofdstuk 2 en 3, wordt de uitwerking van het sociaal-ruimtelijke model van Howard verkend in respectievelijk de Angelsaksische en de Duitstalige wereld. Howard schetste de utopie; wat werd het in de realiteit? Een breed overzicht van gerealiseerde tuinstadprojecten zal in deze hoofdstukken door de lezer vergeefs worden gezocht. Er zijn alleen al op het Euraziatisch continent tuinstadvoorbeelden te vinden van Uppsala tot Malaga, en van Liverpool tot Tokio.⁸

Een inventarisatie van tuinstadvoorbeelden is niet het doel van de studie, het gaat om het verwerven van inzicht in het sociaal-ruimtelijk model. De selectie van beschreven voorbeelden in hoofdstuk 2 en 3 wil vooral de ontwikkeling van dat model laten zien, die in de Angelsaksische wereld een heel andere kant is

uitgegaan dan in de Duitstalige wereld.

In hoofdstuk 4 wordt uit dit materiaal, aangevuld met ondersteunende literatuur, een toetsingskader ontwikkeld waarmee op systematische wijze voor tuinstadprojecten in Nederland wordt bekeken in hoeverre de realiteit verschilt van de utopie. Dit gebeurt in de hoofdstukken 5 en 6.

In de hoofdstukken 7 en 8 wordt voor een aantal van deze Nederlandse tuinstadprojecten onderzocht wat de huidige bewoners nog van het gehanteerde model herkennen en tot welke waardering van het woonmilieu dit leidt. Tot dit punt beperkt de studie zich tot het lokale schaalniveau. Tot 1920 was het nog mogelijk om van een compleet sociaal-ruimtelijk model voor de lokale schaal uit te gaan.

In hoofdstuk 9 wordt een blik geworpen in de stedenbouwgeschiedenis van na 1920, toen onvermijdelijk het moment zich aandeede waarop de bundeling van functies op laag schaalniveau niet meer zinvol was. Wonen, werken, winkelen en recreatie groeiden uit elkaar, het territorium van mensen ging zich uitdijen van de zone op loopafstand rond de woning tot de gehele stadsregio. Hoofdstuk 9 beschrijft aan de hand van enkele Nederlandse voorbeelden uit de planningspraktijk in de periode 1920-2000 hoe deze schaalessprong in de praktijk werkte en in hoeverre het tuinstadmodel bij de uitwerking op lokale schaal nog betekenis behield.

Dit hoofdstuk is een brug naar het slothoofdstuk, hoofdstuk 10, waarin de discussie op gang wordt gebracht over de waarde van het tuinstadmodel in de huidige praktijk. Is het model bruikbaar voor de bouwopgave die er ligt? Sluit het model aan op actuele trends en behoeften? Waar en hoe is het model toepasbaar?